

FRANCIA GYÓGYMÓD

NEMRÉGIBEN ISMERTETTEM, milyen válságon ment át napjainkban a francia szellem, hogyan igyekszik számot vetni önmagával, tisztázni a megzavart lelkiismeretét.

Az írók azonban a kritikánál nem állanak meg. Igyekszik kiki a maga művészi, politikai vagy világnézeti elfogultsága szerint megjelölni a talpraállás feltételeit is.

Egyben mind egyetértenek: hogy a régi nagy francia irodalom az igazi „tonique“, az erősítő gyógyszer, melyhez a közönség is ösztönösen odafordult. Valóban soha annyit nem olvasták a régi írókat, a klasszikusokat, mint ma és mintha minden tanú igazat adna Giraudoux-nak, mikor azt állította, hogy a régi nagyok új szemüveget adnak a tragédia megítéléséhez. Lacretelle az idők jelének tekinti, hogy vidéki színházak előtt sort állnak Molière-ért, mint a csarnokokban az élelemért. Henri Massis a francia irodalomban véli feltalálni a rend elvének igazi enciklopédiáját: azt a nagy valóságot, mely a közszellemet alkotja. A francia irodalom már csak rendkívül erős társadalmi jelleménél fogva is a fegyelemnek csodálatos iskolája.

S valóban: Montesquieu Gondolatainak új kiadása a legnagyobb könyvsiker és pk a Pléiade című, bibliapapíron nyomott klasszikus-sorozat köteteit utolsó példányig elkapkodta a közönség, sőt zügforgalom alakult ki bennük, mint a húsrá, tojásra, vajra. Nyakra-főre jelennek meg antológiák, melyek között a romantika-ellenes Thierry Maulnieré, ki Massis-szal együtt a Revue Universelle-t szerkeszti, abban a szellemben nyit széles horizontot az olvasóközönség előtt, amilyent Giraudoux követelt: középkori, reneszánsz-kori és XIII. Lajos-korabeli barokk-költőket fedez fel az ámuló olvasóközönség előtt, éreztetve a francia szellem mindenkori friss érzékenységét, melyet az iskolai hagyomány lefokozott. Romantikus költőket alig idéz: nemzetpolitikai ideológiájával nem férnek össze ezek a rendérzéktől elrugaskodott lelkek.

Nem érdekes, hogy nálunk idehaza valami egészen hasonló jelenség észlelhető? A nemzeti veszély érzete ösztönösen a klasszikus írók felé fordította a közönség figyelmét: soha kiadók ennyi régi költőt és prózát nem nyomtattak, soha ennyi antológia meg nem jelent, valóságos antológia-divat van. Az emberek morális erőt keresnek a minden oldalról, sőt belülről fenyegető veszedelemmel szemben azoknál, akik a magyarság nemzeti mitoszát kialakították vagy kifejezték ...

Ez a múltba menekülés a franciáknál nem áll meg az általánosságoknál. Az írók igyekeznek egész doktrínákat kiolvasni vagy kiemelni a múlt letűnt nagyságainak műveiből s a korra nézve igen jellemző, melyek ezek az írók, kiknek valóságos divatjuk volt a Toulon előtti Franciaországban.

Legnagyobb sikere van Péguynek: erről a poszthumusz megdicsőülésről már a magyar közönségnek is van tudomása, hiszen az egész francia könyvkiadást lázba hozta az első világháborúban elesett író váratlan szellemi feltámadása. Igaz: a szellem munkásai, régi barátai, mint Barrés, az idősebbik Tharaud, Daniel Halévy mindig melegen, frissen tartották nagy barátjuk emlékét, — Tharaud-ék szép könyvet is írtak róla — de azért Péguy mégis csak „succés d'estime“ maradt, csak a szellemi elit vett róla tudomást. Szerkezetlensége, bőbeszédűsége, politikai és spirituális beállítottsága mindig elzárta maga előtt a nagy tömegeket.

Most, hogy a III. köztársaság parlamenti rendszere átmenetileg csődbe juttatta az országot, Charles Péguy egyszerre úgy tűnt fel az egész közvélemény előtt, mint aki egymaga képviseli a „redressement...“ a talpraállás programját, anélkül, hogy valaha is foglalkozott volna-aktív

politikával. Ez a kisiparos származású nagy francia — özvegy anyja szalmaszékfonó volt — egész életében a történelmi Franciaország hagyatékát képviselte, prédikálta a föld, a táj erejét, szépségét, Jeanne d'Arc és a katedrálisok Franciaországának szellemi energiáit, az egészséges patriotizmust, mely a szerves, történeti országhoz, annak intézményeihez, vallásához, katolicizmusához tapad, miközben maró gúnnyal perszifálta a vallástalan, radikális, szabadkőműves, szabadgondolkodó hivatalos Franciaország lelki ürességét, terméketlenségét és hagyománypusztító gondtalanságát. Henri Massis szerint Péguynék nincs elmélete, ő a francia parasztot, a francia fajtát képviseli a sok terméketlen ideológia között. Minden tanítása az ő önzetlen, áldozatos életéből sugárzott. A heroizmus és a becsület eszménye volt ő: a régi Franciaország történeti erényeivel, nyíltszívűségével, hősi szentségével.

Vallery-Radot is vezető szellemül választja, mikor új nemzeti doktrínát állít fel, hiszen Pétain marsall is csak őt, meg Mistralt idézte híres manifesztumában, mikor a francia szellem regenerálásának programját körvonalazta. Doncoeur jezsuita páter, a Revue des Jeunes szerkesztője is Péguy üzenetét ajánlja követésre az ifjúságnak (holott tudjuk, hogy Bergson műveinek indexre tétele óta Péguy abbaghyta vallási gyakorlatát).

A franciák azért menekülnek Péguyhez, mert az a szerves, politikátlan Franciaországhoz vezet vissza a racionalista ideológiák terméketlen harcától kifáradt tömegeket. Színes, szép, nemes, eszményi, heroikus az a kép, amit Péguy élete, hősi halála és művei nyújtanak, mindenképpen benne vannak azok a patriotikus erények, melyekre ma a franciának szüksége van.

Péguy mellett nagy kultusza támadt Mistralnak is, kit, mint mondtunk, Pétain marsall üzeneteiben szintén eszményként emlegetett. Mistral ugyanis a „redressement national“-nak mind negatív, mind pozitív programjába illő elveket hirdetett és valósított meg a maga életében és életművében. Mint a párizsi centralizáció elvi ellensége, megkísérelte, hogy megmentse Franciaország egyik nagy, szép, áldott vidékének, a Provence-nak színét, ízét, szellemét, erkölceit, mindennemű szellemi és anyagi hagyományait és hogy megmentse főleg az embert, nyelvével együtt. A regionális gondolat nagy apostola volt Mistral nélkül, hogy bármikor is hűtlen lett volna francia patriotizmusához.

Pedig mi tűrés tagadás: a nyelvi partikularizmus bizonyos ellentétben áll az egységes Franciaország gondolatával. S ebben rejlik a francia regionalizmus tragikumja: vagy asszimilálódik a vidéki francia és akkor elveszti sajátos nyelvét és szokásait, vagy nem s akkor szükségképpen ellene mond az egységállam gondolatának, melyet a nagy forradalom valósított meg. A következetes regionalista természetes ellenségévé válik a nagy forradalom nivelláló, kiegyenlítő, minden szint, ízt, tájat magába olvasztó hatásának, elsősorban a minden tájnyelvet magába olvasztó párizsi nyelvnek. A nyelvi egységen alapuló modern nemzetállamnak akaratlan tagadói a Mistralok, s ha tanítása nem igen fogott magukon a franciákon, sőt mintha Mistralt a külföldön jobban megbecsülték volna mint hazájában, az éppen ebben a nyelvi különbözőségben rejlik, hiszen a franciák nemhogy a provencai költőt nem tekintik magukénak, hímem még a francia irodalmi nyelven író svájciakat vagy belgákat sem. (Ebben aztán alaposan eltérnek a németektől, akik e tekintetben nem ismernek politikai határokat.)

A Revue Universelle körül csoportosuló írók már az első világháború után művelték Mistral kultuszát. Most aztán valóságos zászló lett belőle. Charles Maurras előadásorozatot tart: „Mistral szelleme és Franciaország átképzése“ címen. Gustave Thibon, a katolikus vincellér-filozófus, kit a mai Franciaországban Pascallal hasonlítgatnak össze mély és világos, kristálytisza stílusban megfogalmazott gondolattöredékeinek megjelenése óta, Mistral-idézzel zárja elmélkedéseit, melyeket a föld realizmusáról ír (Revue Universelle). Mistral ugyanis a parasztot aposztrofálja, mikor a maradandóság szimbólumaként állítja oda a föld emberét: „Ti látjátok a

távolban elhúzódni, mint a vihart a birodalmak pompáját és a forradalmak villámain és odatapadva a haza kebléhez, látni fogjátok átvonulni a barbárságot csakúgy mint a civilizációt.“

Így válik Mistral az új paraszt- és földkultusz jelképévé. A paraszt nem törődik a különféle múlandó ideológiákkal, mondja Thibon, ő a földről beszél, már pedig a föld az igazság iskolája. Az áleszmények, a hamis ígéretek csődbe jutnak a rög tanúsága előtt.

René Gillouin „Mistral, annonceur de la France nouvelle“ címen vonja ki újjáalkotási programját a nagy francia költő életművéből. Mistral az igazi „poésie pure“, a tiszta költészet, nem pedig az a dekadens produktum, amit annak hirdettek. Környezete megövtá a kora veszedelmektől. A családi érzés, kereszténység, igazságosság, nemesség, szeretet nagyszerű erényeit sugározza ki magából, önmagát adta mindenkinek, nem szigetelte el magát gögösen, mint a párizsi írók, a „cénacle“-ok és „Parnasse“-ok költői. Mistral már kikelt a III. köztársaság terjesztette vállalatlanság ellen, de főleg az ellen a központosító szellem ellen, mely elérte a legkisebb pireneusi falut is, kiszíva belőle sajátos ízt, megölve hagyományait, nyelvét. S miközben Gillouin valóságos vádiratot ír a romantika ellen, elfelejti, hogy Mistral sem annyira a sokat magasztalt klasszikus irodalom neveltje, mint inkább a romantikáé, hiszen a romantika „couleur locale“ kultusza nélkül regionalizmus sem keletkezett volna és a Provence iránti érdeklődés, Raynouart és mások provencal nyelvkultusza is a romantika idején született meg, mikor a littérature du midi-t szembeállították az észak ködös világával és a déli francia költészetet, a trubadúrokat a német romantikusokkal együtt kezdték el tanulmányozni Franciaországban.

Mégis bizonyos, hogy Mistral több mint romantika: 6 világviszonylatban is nagy költő egyéniség, kinek tanítása valóban termékenyítőleg hathat még ma is, mikor arról van szó, hogy az elgyengült központi hatalom pótlására új erőket kell a földből elővarázsolni.

Érdekes, hogy Balzacot is bevonták a nemzet tanítómesterei közé. Lucien Maury antológiában vonta ki Balzac politikai és társadalomfilozófiai gondolatait s a nemrég elhunyt André Bellessort, Balzac kiváló ismerője is felvázolta a Balzacból kivonható vigasztaló tanokat. Balzac nem volt ideológus, — legfeljebb Swedenborg, Lavater és Gall tanai hatottak pszichológiájára — nem követte kortársait, a liberális nemzedék költőit és íróit a forradalom kultuszában. Megtartotta világos látását minden társadalmi jelenséggel szemben. A Comédie humaine előszavából idézik, hogy a vallást és a monarchiát szükségességnek tartotta, melyhez minden józan írónak el kell vezetnie az országot. A mai társadalom szigorú kritikusa: már ő felismerte a pénz, a sajtó, az ipar, a politika és a demagógia demoralizáló szerepét, megállapította saját kora és a jövő diagnózisát. Ez a mindig valóságlátó író kitűnő iskola: nincs még egy olyan írónk, aki annyi hasznot hajtana belső kultúránk kiépítésében.

A Charles Maurras köréhez tartozó Albert Rivaud „Auguste Comte et la Révolution nationale“ címen vonja be a pozitivistá filozófia megalkotóját a nemzet tanítómesterei közé. Tudjuk, Charles Maurras már régóta veszi körül kultuszával a XIX. század eme sajátos prófétájának alakját. Kimutatja doktrínájában a mai nemzeti átalakulás alapelveit. Ezek:

1. A család az ősegyiség, mely megmenti az embert a sexualitás egyéni tévelygéseitől. A család az altruizmus iskolája. De a szerelemben és az anyai szeretetben is megvan az altruista vonás, amire a társadalomnak szüksége van. A család az alapsejt, melyet a családfő kormányoz.

2. A munka. Ez a családi élet alapja. A munka nem büntetés, hanem a család kötőanyaga. Munkán persze Auguste Comte a falusi földmunkát érti, mert ott a munkamegosztás altruista elve klasszikusan érvényesül. A családi munka és előrelátás igazolja a kapitalizmus kialakulását is, amennyiben a család gondoskodni óhajt az utódról, a jövőről.

3. A Haza és az Állam. Családok összessége, melyet az emlékek és hagyományok közössége tart össze és objektív létet biztosít a benne élő embereknek. Az élőkötelyet ilyesformán a holtak kormányozzák: „gouvernement des morts“. A forradalmi népszuverénítás elnyomásra kieszelt család; az egyenlőség aljas hazugság. A parlamentarizmus az intrikák és a korrupció uralmát biztosítja: a parlamentarizmus mindenütt uralkodó zsarnokság, ahol a felelősséget sehol sem lehet megtalálni. (Látjuk, elég mélyre süllyedt a parlament megbecsülése bizonyos körökben.)

4. Végül az államokból alakul ki az emberiség. A középkorban ennek is megvolt az egysége, a pápaság tekintélye tartotta fenn a rendet, de a pápa világi hatalomra törekedvén, megbontotta az emberi egységet. Ezért szükség volna egy olyan tudós testületre, melynek élén egy főpap állna, aki Isten szeretete felé fordítaná az emberiséget. Rivaud nem mondja meg, hogyan képzei el a nemzetek fölött álló hatalmat...

Bizonyos, hogy Auguste Comte ideológiájának feltámasztásában is a rend gondolata érvényesül, és a „foyer, famille, patrie“ gondolat őst keresik ennél a sajátos és korában annyira elszigetelt gondolkodónál.

Vallery-Radot Joseph de Maistre-nek, a francia forradalom nagy szellemi ellenfelének csinál kultuszt: valóban nehéz még egy olyan logikus főt találni a konzervatív oldalon, aki a katolikus rend eszményét annyi következetességgel, annyi szigorú logikával fogalmazta volna meg és aki annyi mélységgel mutatott volna rá arra a nagy hiátusra, mely a francia forradalom következtében a régi történeti Franciaország és az új rend között támadt.

Charles Maurras nevét már többször említettük e beszámoló folyamán. Az agg reakcionárius royalista, az Action Française karvezetője már régőút bizonyos tiszteletben áll a francia szellemi világban s bár politikai uszálya sohasem volt, logikus okfejtése, klasszikus tisztaságú stílusa, kegyetlen kritikái nagy tekintélyt szereztek elméleteinek. Charles Maurras a békebeli régi Franciaország egyik disszidens csoportvezetője volt és vad németellenes kirohanásairól is híres volt. Reakciós politikai elméletében még a katolicizmussal és a keresztény morállal is szakított: Maurras ateista és miatta került az Action Française a római indexre. Most, mint hírlík, választania kellett konzervatív reakciós, restaurációs elvei és németellenessége között és felcsapott az angolellenes mozgalom fejének, s míg egyetlen szava nincs a megszálló hatalom ellen, a Gringoireban és másutt terjeszti angolellenes nézeteit.

Massis lelkiismeretvizsgáló könyvében elutasítja Charles Maurrast, akit Marx mellé tesz, amiért kikapcsolja politikai elméletéből a morál követelményét. Elveti Isten-nélküli heroizmusát. Szerinte Maurras mintegy Isten pótlására építi fel politikai, társadalmi, esztétikai rendszerét.

Nézzük, mit mond ma az „Avenir de l'Intelligence“ szerzője katasztrófába hullott honfitársainak? A régi antifónát halljuk most is: a régi időben a franciáknál a gondolat és az író egy síkban élt: Descartes, Pascal, Bossuet, Rabelais, Ronsard kitűnő példák erre. A romantika idején borult fel az egyensúly és a gyenge gondolkodók: Hugo, Lamartine, Musset, Chateaubriand hangja elnyomta az erős fejű Sainte-Beuve, Auguste Comte, Bonald hangját. Ma is ilyen divorce áll fenn a szellemi életben. Vissza kell tehát térni az egyensúlyhoz. A költői lelés és a világosság lépjen újra összhangba egymással, anélkül, hogy bármit is feladjon abból, amit századokon át kivívott, felfedezett.

Amit itt Charles Maurras nem egészen világosan körvonalaz, azt praxisba viszik át hívei, kik a Revue Universelle körül csoportosulnak. Thierry Maulnier például ugyanabban a folyóiratban fejti ki, hogy az 1940-ben legyőzött Franciaország nem Jeanne d'Arc, Szent Lajos, Descartes, Richelieu Franciaországa, az a ragyogó ország, mely 700 éven át volt a fegyverek, az erkölcsök, a stílus, a vitalitás, a rend földje. A vereség éppen ennek

a régi országnak az apológiája: Franciország hűtlen lett saját műveltségéhez. Pedig az ország szelleme realista és humanista, műveli a tabula rasát, de nem a nihilizmust.

Végül itt van Montherlant, a szép, erős fiú! Montherlant kisportolt izmainak tudatában már régóta egyedül boxolja a francia szellemi élet falait, az embernek mindig az volt az érzése: csak azért, hogy izmait gyakorolja.

Montherlant Nietzschén nevedett, miután elhagyta katolikus nevelőinek elveit. Minden művén át a hősi eszményt prédikálja az ifjúságnak, de egy kereszténységtől elrugaszkodott hősiséget. Afféle busido-morált. A vere-ség után „Solstice de Juin” című könyvében számolt le a régi Franciaországgal és legújabbán kiadta önmaga antológiáját is „La vie en forme de proue” címen, „Válogatott szövegek fiatal emberek számára” alcímmel.

Régóta mondja Montherlant, hogy a francia emberből hiányzik az energia. Mi vagyunk a „douce France”. A francia ember puha, nem üt vissza, nem lázad fel az inzultus alatt. A Luxembourg parkban játszó gyerekek igen csendesek. (A francia tanárok nincsenek ép az ő nézetén a francia gyerek csendes természetét illetően.) Kollektív ernyedtség jellemzi a franciát. A fiatal emberek galantériával foglalkoznak és Montherlant nagy megrökönyödéssel nézte, mikor a francia diákok, jól szituált polgári családok sarjai néhány nappal Bécs annexiója után szalamandrárt járva ezt énekelték:

Et Fon s'en fout

Pourvu qu'on tire son coup!

A franciák siránkoznak, „sécurité”-t emlegetnék, szövetségeseiknél koldulnak, de nem gondoskodnak a saját védelmükről.

És el a nőktől! A nő olyan lény, mely fél a valóságtól és irreálissá teszi a férfi látását. A nő vezette be a dolorizmust, a szenvedés tiszteltét, a szeretnivágyást, a nyájösztönt. Számúzni kell a Szerelmet, melyet Montherlant „Hamour”-nak ír Flaubert mintájára, aki hénorme-ot írt a kritikusok csúfolására. A szerelem az emberiség legaljasabb produktuma, ezerszerte tisztátalanabb, közönségesebb, ártalmasabb, mint a sexuális aktus, mert a férfit elgyengítő nő a szerelembe menekül az ész és a lelkiismeret parancsa ellen. Európai baj, nyugati hisztéria. A modern Európa kötelessége, hogy bevezesse a gorombaságot a szerelembe és elfelejtse a lovagi morálhoz kapcsolt „hamour”-t, a galantériát, mely a franciát végleg effeminálta.

Az összeomlás után írt művében is csak ezt a paradoxális, erkölcsellenes morált tanítja. Ajánlja, alakítsák át az iskolai nevelést és vezessék be a „qualitas” nevelését, hiszen amúgy is közszólás, — Pétain is közhelyként idézte — hogy Franciaország a qualité, a minőség országa. A minőséget kell tehát nemcsak az iparban, hanem a nevelésben is elérni. Elnyomni az ostobákat, a közepeseket, kiemelni a tehetséget!

És megtanítani az ifjút arra, hogy tudjon megvetni. Megvetni mindent, ami ellensége a heroizmusnak, a hősnak, a minőségnek: megvetni a nőt, az oportunistát, az ostobákat, kiküszöbölni a gyengék iránti szeretetet, irgalmat, amit a kereszténység oltott belénk. A francia nép öngyilkos tendenciáját „érdekes” jelenségnek tartja. Hitler Mein Kampfjából idézi honfitársai fejére: „Ha egy népből hiányzik az önvédelem reakciója, megérett arra, hogy rabszolgaságba essék... A francia közmorál az ellen lép fel, aki nem riad vissza az erőszaktól, ha meg akar torolni valami igazságtalanságot. „Pás d'histoires!.. kifejezés jellemzi a franciákat. Fél mindenki a routine-ból kilépni. Ide juttatta az országot a kereszténység és velejárói, a humanitarizmus, a pacifizmus, az irrealizmus és a szívügyek. Rendszeres emyesztés folyt itten.

Farbarúgásokkal kell egy nép morálját megteremteni. A francia ember talpraállhat, ha lesz benne elég bátorság ahhoz, hogy merjen népszerűtlen, sőt — horribile dictu — nevetséges is lenni! (Ennél nagyobb francia eretnokséget még nem írtak le.)

Valamennyi kritikus között talán Montherlant az egyetlen, aki a heroikus amoralitást hirdeti a franciáknak: ilyen messzire még Charles Maurras sem megy, mert hiszen őt is köti a történelmi Franciaország fikciója. Montherlant-t mámorossá teszi az erő misztikája; egész életművét, mint ő maga mondja, a morál ellen állította be, hogy energia-leckéket adjon a francia ifjúságnak. Montherlant, mint látjuk, a gide-i démonizmus fordítottja és talán még veszedelmesebb mint az, csak az a szerencse, hogy olyan kevesen veszik komolyan. (Míg Gide-et annál többen.) Inkább mulatnak Montherlant komédiázásán, mosolyognak izommutogatásain és nőellenes kirohanásain, élvezik ragyogó, színes stílusát. Ezért a francia sok mindent megbocsát.

Látjuk ennél a francia Nietzsche-tanítványnál, hogy egy doktrína ugyanazt a világnézetet kitermelheti különféle országokban, de az eredmény egészen különböző. Míg egyes országokban szinte államvallássá lesz, másutt elszigetelt irodalmisággá válik, értelmetlen ideológiává, mulatságos szereppé.

Az eszméknek ez a tarka egyvelege talán kaotikusnak látszik. Pedig, mint láttuk, új ideológiákkal tulajdonképpen a vereség nem ajándékozta meg a francia nemzetet. Az írók, mikor a múltat felelősségre vonják, vagy mikor visszanyúlnak a múltba, hogy eszményképeket keressenek, tulajdonképpen már régóta megvitatott tételeket újítanak fel. A novum csupán az, hogy a régi eszmék új visszhangot kapnak az összeomlás utáni sivatagos levegőben.

Aztán itt is meg kell különböztetni már az 1940-es vereség után közvetlenül jelentkező hangulatot a mostanitól, amely a teljes megszállás után szállta meg a lelkeket. Az idealizmussal telített reformgondolatok csak akkor találhattak visszhangra, mikor a franciák még bíztak abban, hogy azokat alkalmazni is lehet. Az irodalom felelősségrevonásának is, melyről itt szövelünk, csak ebben az újjáépítési reménykedés légkörében volt értelme.

Azok, akik régi szemrehányásaikat megfogalmazták és a nemzeti újjászületés reményében egészséges programútokat adtak a nemzetnek, mint Henri Bordeaux, Vallery-Radot, Charles Maurras stb. csak abban tévedtek, hogy az időpontot rosszul választották meg: mert hiszen egy éhez, két-harmad részében megszállt, anyagi lehetőségeitől megfosztott, mozgásában megkötött országban újjáépítésről, szellemi reneszánszról beszélni irónia-számba megy. S könnyen meglehet, hogy túlkorán felvetett egészséges eszméket a közszellem a rendszerrel együtt elvet magától. És például a katolikus egyház óvatosságát mutatja, hogy Vichynek sohasem sikerült az egyház teljes és feltétlen közreműködését megnyernie. Az egyházat éppen az a realitás-érzék jellemzi, melynek kiművelését a reformálók oldalán olyannyira ajánlják.

Az írók felelősségrevonásával kapcsolatban ugyanilyen tartózkodással nyilatkozik Jacques Maritain is, a nagy thomista filozófus, kinek minden szava súlyt jelent a francia irodalmi közvéleményben: „Bármilyen hibát vethet Franciaország önmagának szemére, mégis hű maradt a szellem értékeihez, hű mindahhoz, ami emberi, ami igaz, ami szabad, ami egyszerűen nemes a mindennapi életben.“

A lelkiismeretvizsgálat a második megszállás és Toulon óta, úgy látszik, megakadt. Bár új könyvet, folyóiratot azóta alig láttunk, sejteni lehet, hogy ma kevesebb szó esik a nemzeti talpraállás módszereiről s az írók felelősségrevonása körül is elcsendesedtek a hullámok. Ma újra az attentizmus a jel-szó, mint ezt a „Völkischer Beobachter“ is megállapította...

ECKHARDT SÁNDOR